

ОРГАНИ РОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ

Іван Нечуй-Левицький

Електронна бібліотека української літератури
KIUC

Іван Нечуй-Левицький. *Органи російських партій*

Набір: Набір завдячую Михайлові Чернопискому
Електронне форматування: Максим Гарнавський

Текст із видання Іван Нечуй-Левицький. Українство на літературних позвах з Московщиною. Культурологічні трактати. Упорядкування Михайла Чернопиского. Львів: Каменяр, 1998 (фактично 2000). с. 27–63.

Вперше опубліковано під криптонімом "И. Н." у 14-ти числах львівської 4-сторінкової газети "Основа" впродовж січня-березня 1871 р. Газета почала виходити з 25 вересня (7 жовтня ст.ст.) 1870 р. двічі на тиждень – щовівторка і щоп'ятниці, зберігала послідовну нумерацію чисел і пагінацію сторінок. Увесь текст твору надруковано в такій послідовності:

- ч. 28, 1(13) січня, с. 110-111;
- ч. 29, 5(17) січня, с. 113-114;
- ч. 30, 8(20) січня, с. 117-118;
- ч. 32, 15(27) січня, с. 125-126;
- ч. 33, 19(31) січня, с. 130;
- ч. 35, 26 січня (7 лютого), с. 139;
- ч. 36, 29 січня (10 лютого), с. 143;
- ч. 38, 5(17) лютого, с. 149-150;
- ч. 39, 9(21) лютого, с. 153-154;
- ч. 40, 12(23) лютого, с. 157-158;
- ч. 41, 16(28) лютого, с. 162;
- ч. 42, 19 лютого (3 березня), с. 165-166;
- ч. 43, 23 лютого (7 березня), с. 170-171;
- ч. 44, 26 лютого (10 березня), с. 175.

© Канадський Інститут Українських Студій

ОРГАНИ РОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ

Всі великоруські журнали і газети цього часу можна розділити тільки на дві категорії: на **європейську**, або ліберальну, і на **московську**, або консервативну.

Ще недавно в Росії ліберальніші журнали звалися "западническими", а люди того прямування – "западниками". Московська невеличка частина журналів звичайне зветься в Росії "**слав'янофільською**". Ми в "Правді" ще попереду перемінили те слово на правдивіше, назвавши московську партію "**слов'яноїдською**", або "**восточною**", ще лучче "**азійською**".

Ми ділимо всі великоруські журнали тільки на дві частини, бо в Росії ще нема органів усяких партій, як то буває в Європі; а нема газетних органів тим, що нема і самих партій; принаймні вони ще не виявили себе в літературі. Тяжка цензура, тяжкий уряд, недостача правдивої науки – все те наполягає тяжким каменем на громадську мисль, пригнічує її, не дає виявитись їй вільно й широко в газетах і журналах, хоч вона вже й є в людських головах. Тим-то ми звемо більшу часть великоруських журналів європейською. Вона пересаджує європейську мисль на землю Росії і прямує до зміни старих давніх порядків. Московська маленька частина газет хоче повернути жизнь Росії до старого життя колишнього **Московського царства**.

Європейська часть великоруських журналів складається з товстих щомісячних журналів, котрі видаються в Петербурзі. Ось вони: "**Вестник Европы**", "**Отечественные записки**", "**Дело**", "**Всемирный труд**". Сі журнали виходять щомісяця по одній товстій книжці. До цієї категорії стосуються сатиричні журнали "**Искра**" і "**Будильник**", котрі виходять зошитами. Найважніша газета європейського прямування "**Санкт-Петербургские ведомости**". До цієї ж категорії належить ще чимало газет, як-от "**Киевлянин**" (видається в Києві), журнальчик "**Неделя**" і інші.

Московську, чи консервативну, часть журналів складає один тільки товстий журнал "**Русский вестник**", та й той тепер тоншає, бо виходить далеко меншими книжками, а колись його видавали по дві книжки на місяць! Органом старої, чи московської, партії служить газета "**Московские ведомости**". Прихвоснем її (як зуть в Росії) служить "**Голос**", газета в Петербурзі. Є ще, окрім упом'янутих, один товстий журнал "**Заря**", але він, як кажуть, **ні до бога, ні до людей**, ні до Петербурга, ні до Москви! Те ж саме можна сказати і про декотрі газети і газетки, столичні й провінційальні: вони не мають ніякого добре омежованого прямування, а так собі, подають звістки політичні і літературні. Між невеличкими газетками дуже витикаються дві: "**Новое время**" й "**Весть**". Обидві видаються в Петербурзі, обидві прямо зуть себе консервативними. Ми їх лічимо між газетами **азійської**, або московської, категорії, бо вони тхнуть дуже старим московським духом, хоч і виходять у Петербурзі.

Всі журнали й газети європейської категорії мають собі цілком пересаджувати європейську просвіту, європейську науку на російську землю. Центром європейського впливу в Росії давно став Петербург. Ще від царя Петра I, котрий прорубав вікно в Європу, построївши Петербург, і справді полилася швидше й ширше просвіта з Європи в Росію, іменно через Петербург. Море вкоротило далеку дорогу з Європи, морем швидше наплило чужоземців в Петербург, котрі, обрусівши там, змішалися з тамошніми руськими і далеко підігнали наперед просвіту в Росії. Між пишучими в газетах петербурзьких, навіть між

редакторами, є чимало людей з прізвищами німецькими. Петербург з своїми журналами і газетами став в опозиції з старою московською літературою. І до сього часу між ними тягнеться лайка та колотнеча на папері, бо й досі петербурзькі і московські писателі ні в чому не згоджуються між собою. Тепер та боротьба ще прибільшується, бо Москва відстоює й досі за стару жизнь **Московського царства** і ставить собі за ідеал XVII вік московського життя, а Петербург хоче переробити те старе життя по європейському ідеалові. Ладу й миру між ними не може бути.

Щоб краще познакомити галицько-українську публічність з духом і спрямуванням великоруських журналів і газет, ми попереду скажемо гуртом про ті підстави, на котрих вони стоять, про ті ідеї, що пронизують наскрізь ті журнали, а потім вже покажемо, що путнішого з'явилося в журналах за минувший рік.

"**Вестник Европы**", полемізуючи проти ненависти "**Московських ведомостей**" ік усьому європейському, в одній своїй книжці сказав, що теперішня Росія не повинна ставати боком до європейської життя, бо вона сама стоїть вже **по коліна в Європі**. Воно й правда. Все, що тільки вигадала Європа в цивілізації, все те переходило ік сходу сонця, посуваючися далі й далі до Уральських гір і навіть за гори Уральські. Всі ідеї, що в теперішнім вікові заврушили європейську громаду, всі ті ідеї потрохи входять в великоруські ліберальніші журнали, і можна сказати, що вони гаразд міцніше і краще прийнялися в громаді, ніж вони виявляються в печатнім слові, в журналах.

В теперішньому вікові європейські літератури почали скидати з себе тяжку і негарну одягу клясицизму і романтизму, почали освіжати себе народними красками. Німецький письменник Ауербах написав кілька книжок повістей з народного життя; Беранже своїми піснями вніс у французьку літературу народний дух. Скрізь у європейських літературах запахло пахощами поля й лісу, сіножатей і польових квіток. Причиною тому була сама європейська життя. Ширше й глибше пішов скрізь по Європі дух **демократизму**, дух любові і прихильності до меншої братії, дух рівності і рівноправства. Європейські літератури втягували в себе народні мотиви, бо сама життя почала рівняти вищих і нижчих, городян і селян, хазяїнів і робітника. З того часу і в великоруській літературі повіяло народним духом. В літературі великоруській, попереду (навіть з Пушкіним, Лермонтовим, Гоголем) чисто панській, почав пробиватись новий дух народний. Сказати правду, новий народний дух попереду проявився в літературі старої московської партії, хоча конечно під впливом європейським. Так звані московські слов'янофіли попереду почали інтересуватись народними піснями, почали збирати їх, записувати, як-от Безсонов, Киреевський, Буслаєв і др. Тільки московські слов'янофіли перейшли вже були міру, поставили **билини про Іллю Муромця** і др. врівні з "Іліадою", швиргали тими билинами, дуже негарними і не поетичними, до лиця європейської цивілізації і тепер, як побачимо потім, скінчили на тім, що одступились від народу, бо вони приступали до його з якимись химерними ідеалами, а партія московська виявила всю свою силу в **аристократичних** своїх органах, і показала слабою в демократизмі. Очищені здоровою критикою результати збирання народної літератури московськими патріотами знайшли собі тепер [прихильність] в ліберальній, петербурзькій літературі, маючій перед очима на прикладі в європейських літературах міру користування народними творами. Але це так сталося дуже недавно. Ще за років шість-сім деякі петербурзькі журнали, як-от покійний "**Современник**", не зрозуміли добре ідеї національності, сміялися з неї, ставили науку і просвіту вище неї і проповідували прямо якийсь космополітизм. Може, хто пам'ятає, як

той "Современник" звав національний рух в Галичині нашої національною безтактністю...*

Однак той дух космополітизму вже видихався з петербурзької журналістики, і, може, тим так швидко, що він був викликаний протестом проти консерватизму старої московської журналістики, котра викидала знамено національності. Тепер в петербурзьких ліберальніших журналах повіяло духом народности, яким ще попередю повіяло і в Європі. В минулому році (1869) в тих петербурзьких журналах, про котрі ми згадали вище, виступили автори зі своїми поетичними творами, в котрих малюється життя простого, темного великоруського народу, московського непросвіченого і темного, поварварському деспотичного в сім'ї, купецтва. Таких письменників, котрі звернули увагу на життя великоруського народу, в останній час з'явилося чимало. З сьогочасного життя великоруського народу вигортають сюжети для своїх творів петербурзькі поети: Островський, Некрасов, Николай Успенський, Гліб Успенський, Щедрін, Слепцов, Решетников, Левітов і др. Некрасов пише свої твори стихами, а всі другі – прозою. Вони належать до ліберальних петербурзьких журналів. Всі згадані нами писателі своїми творами дають народний дух ліберальнішим російським журналам і переробляють навіть самий сьогочасний літературний великоруський язык, наближаючи його до народної мови і відсовуючи його, час від часу, далі від слов'янщини церковного языка. Хто тільки читав старіших великоруських писателів, як-от Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, і прочитає твори згаданих нами письменників, той зразу зрозуміє, що язык літературний у їх не однаковий. У писателів 40-х років язык тхне болгарщиною; в стихах Некрасова, хоч і не зовсім, але все-таки можна постерегти дух народної пісні, приказки, казки, пословиці, можна знайти слова і фрази щиро народні, вхоплені з живих уст народу, а не з псалтиря болгарського. Островський, драматичний писатель, заставляє говорити в драмах своїх московських купців і купчих їх хатнім щиро народним языком, котрого часом трудно й зрозуміти для українця, навіть знакомого добре з великоруським языком. Герої Решетникова, великоруські селяни й бурлаки волзькі, так само говорять своїм сільським языком в повістях. При такім народнім характері поетичних творів, очевидячки, вже змінюється і літературний великоруський язык, поновляється живою хатньою мовою селян і міщан. Наперекір московським слов'янофілам, котрі думають змінити великоруський літературний язык, втягуючи в його елементи слов'янських языків, сам язык змінюється зовсім другою стежкою, ще далі відступає від болгарщини церковного языка і слов'янських языків, бо народна мова сама твориться, не наближаючись до слов'янських языків, а відступаючи від них далі й далі.

З языком письменників народного прямування змінюється і самий дух літературних творів. В журнальних поетичних творах виступають селяни й міщани, бурлаки й робітники, з своїм життям, з своєю нуждою, горем, з біднотою та злиднями; виступають купці з дикарським, звірським деспотизмом в сім'ї; виступає "темное царство", як назвав його критик, покійник Добролюбов, розбираючи комедії Островського. Вже не самі за себе пани, князі та графи інтересують писателів і читателів, а в поетичних творах стали вже на листках журналів рядом з панями і мужиками, часом обірвані, босі і голодні, навіть не зовсім християни, як описує Решетников одне село за Волгою.

* Сей докір відносився не до національності нашої, о котрій "Современник" виразився дуже симпатично, тільки до тогдашньої німецької політики русинів (*Прим. ред. "Основи"*).

Коли в поетичні твори журналів петербурзьких вкљонувся такий народний дух, то конечно з великою прихильністю загомоніли про народ і прозаїчні твори, научні, соціальні. Згадані нами вище петербурзькі журнали виявляють свою прихильність до народу щирим своїм прямуванням. З великою симпатією вони розбирають все, що тільки стосується до получчання народного буття, що тільки потребується для народної просвіти, до луччого і правдивішого збирання податків, до рівноправства перед законом, перед судом. "**Петербургские ведомости**", "**Киевлянин**" і другі все встоюють за український і білоруський народ проти польських поміщиків на Західній Україні, в Білорусії і на Литві. В Остзейськiм краю вони оступаються за латишів і естів, котрих пригнічують німецькі поміщики, якраз так, як польські пани українських, білоруських і литовських хлопів. Всі ліберальні журнали й газети обороняють народ, народний волосний суд від нападання аристократичних газет як петербурзьких, так і московських. Емансипація народу має за себе в тих журналах заступців, котрі хотять і бажають якнайскоріше злити народ і вищі стани в одно тіло, розпустити просвіту якнайширше, якнайглибше в маси темного народу. І можна в певній надії сподіватись, що ті журнали й газети будуть **демократичними** органами, вироблять демократичну партію, як тільки дадуть більше волі для преси, для мислі і діла. І така надія може бути певнішою тим, що писателі в тих журналах всі повиходили з простого народу, з міщан, з духовенства, і вже за собою потягли і панів. В демократичних журналах петербурзьких вже можна знайти не одне княже ім'я (князь Юрій Голіцин, князь Салтиков, граф Кушелев-Безбородко...).

В Європі тепер, час од часу, приймає більше сили діло робочого люду, а найбільше в тих царствах, де кляса робоча розрослася в велику масу. Питання про робочих, про їх заробітну плату, про стосунки роботи й робочих до хазяїнів, до капіталу ввійшло тепер там в науку, в газети й журнали. Скрізь по Європі почали складатись асоціації робітників, почалися протести проти фабрикантів, змовки всіх робочих проти своїх лихих і скупих хазяїнів. Згадані нами вище петербурзькі ліберальні журнали й газети почали пересаджувати те питання і на російську землю. В їх подекуди з'являлися звістки про той рух в Європі, про научну сторону того діла. Якраз під той час в Росії настало визволення кріпацького народу з підданства панам (19 лютого 1861 р.). Цензура тоді дуже жорстоко слідила за тими журналами, не пропускала нічого того, що тільки ходилось о робочих людях, об асоціаціях робочих. В тодішніх журналах "**Современнику**" і "**Русском слове**" те питання з'їжджало на комунізм. Звісний великоруський емігрант **Бакунін**, котрий і тепер, в 1869 р., був послом на конгресі робочих від орлеанських робочих, держався комунізму, спільного розділу добра і землі між людьми. В тодішній так званій "**подпольной литературе**"* в Петербурзі і Москві проповідувались комуністичні ідеї Бакуніна і Герцена. Російський уряд дуже боявся тих ідей, боявся бунтів селян, різні, гайдамаччини над панами, і після стріляння Каракозова в Олександра II ті обидва журнали було заборонено видавати, бо в їх проривалися вже ідеї комуністичні. Так, в "**Современнике**" **Чернишевський** печатав свій роман "**Что делать?**", де його героїні Вірі снівся сон, ніби на якихсь диких пісках Росії, під палким сонцем, стала родюча і пишна сторона: там пани, дуже гарно й просто повбирані, всі гуртом жнуть на полі хліб; над ними від сонця розіпнуті шатра з полотна; вони роблять досхочу, а ввечері йдуть в

* Література під помостом (потайна): так звали секретний журнал тодішній "Земля и Воля", що виходив літографськими листками.

громадський чудовий дім, де всі їдять за одним столом, всі співають, грають, танцюють, паруються і виходять в бокові кімнати... За такі сни своєї **Віри** Чернишевський одкупився Сибір'ю. Одначе та мисль, що сільська громада повинна мати спільну землю, не покинула й тепер революційної великоруської літератури заграничних великоруських емігрантів. А питання про робочих, про їх асоціації за границею і тепер проявляється в ліберальніших журналах, наскільки попускає тяжка цензура. А все-таки вже можна вгадати, що в тих журналах і газетах тепер тільки починається, а колись зовсім затвердиться прихильність до робітника, до наймита, до бідного обідраного бурлацтва, а не до пишного панства. На який спосіб розв'яжеться те питання, тепер ще трудно вгадати. Полюбився той комунізм ліберальним великорусам, може, тим, що в характері великоруської сім'ї і справді лежить комунізм, спільне володіння добром. У їх діти не різняться від батьків, селяни живуть дуже великими сім'ями, часом душ на 40, мають спільне хазяйство, гроші, і часом у великоруській сім'ї не знають, чия свита, чиї чоботи і, правду сказати, брати і батьки часом не гаразд знають, чиї жінки...

Замовляючи слово про емансипацію простого народу, ліберальні журнали почали оступатись і за права жінощини. Вони почали писати про емансипацію жінощини, бо в Америці і в Європі не тільки вже писали про те, а навіть давали жінощині деякі права нарівні з чоловіками. Питання о праві жінощини на вищу науку, на урядову службу заворушило найбільше громаду в столицях. В 60-х роках, тоді як в Великоросії студенти і всякі молоді хлопці і навіть чоловіки почали вбиратись в національний убір, в червоні мужичі сорочки, в кафтани, а на Україні почали носити сиві шапки, вишивані сорочки і широкі козацькі шаровари (то була проява демократизму і ідеї народности), тоді молоді дівчата в столицях почали підстригати коси по-хлоп'ячи, а деякі і вбирались пополювині в хлоп'ячий убір. "**Стрижені баришні**", як їх дражнили "Московские ведомости", хотіли тим тільки показати, що їх доля дуже негарна, важка, що вони хотять чесно заробляти хліб, хотять тих прав на науку, на жизнь, які мають чоловіки. Дівчат, одначе, тоді не пустили в університетські аудиторії; їм не хотіли дати права на яку-небудь службу, і вийшло те, як розказують, що в сім році, в ділі революціонера Нечаєва і студентів Московського університету вмішано чимало жінощин і чимало їх арештовано і закинуто в Петропавловську кріпость в Петербурзі. І треба сказати, що тим журналам повинні дякувати жінощини в Росії, що їм вже буде можна служити коло телеграфів, що для їх відкритий в Петербурзі вищий курс науки в залі Міністерства внутрішніх діл, як писали в газетах.

Всі ліберальніші журнали і газети проймає дух **реальної** науки, той дух, що тепер панує в Америці і в Європі. В Європі, після ідеалістичного філософа Гегеля, зовсім занедбали ідеальну філософію. Недавно померший філософ Шопенгауер, ідеального прямування, був названий в петербурзьких журналах остатнім ідеалістом... Найновіші філософи, як **Бюхнер**, **Фейєрбах**, **Міллер**, стоять уже на реальній основі, не витягають своїх метафізичних тезисів з ідеї, з логічної, спекулятивної думки, а підпирають свої думки фактами очевидячки ясними, узятими з історії, з наук природних. Найновіша філософія носить в собі дух матеріалізму, знає одну матерію, взнає духа тільки результатом органічного розвитку живої сили природи. Бюхнер прямо зве наперекір ідеальній філософії і самій богословії, зве одну матерію – безсмертною, вічною, незмінною, неділимою, живою... Фейєрбах в своєму "Das Christenthum-i" і в "Das Wesen der Religion" дійшов до тієї думки, що чуття релігійне – то чуття природи; що язичеська релігія була

поклонінням природі, а християнський бог – то сама душа людська з своїми силами, котрій і кланяється християнин і боготворить її, создавши сам собі свого бога з себе ж самого... Така матеріалістична філософія в Європі, такий реальний дух в вишукованню істини дуже мав вплив на розвиття природних наук в Європі і на занедбання старого клясицизму... В Німеччині, в Англії сипнули книжками популярними і вченими о природі, як: Дарвін, Фогт, Молешотт, Люїс, Ціммерман і другі. Досвід і вивчення природи запанували над клясичними греками і латинами, над теологією...

Той дух реального прямування в науці з Європи пройшов і в пом'януті нами ліберальніші журнали. З найбільшою увагою і любов'ю ті журнали прихилиються до реальних наук, мають їх за потрібні для людського життя. З заграничних книжок найбільше перекладено на великоруський язык творів по натуральній історії і другим природним наукам, хоч конечно ті журнали більше працюють над теорією природних наук і не гурт-то дбають об тім, щоб прикласти ті науки до самого діла.

На ідеальну філософію ті журнали поглядають з сміхом, а над богословією злегка кепкують, наскільки можна в Росії над нею насміхатись. Зате в Росії духовні і інші люди консервативної московської партії звать ті журнали матеріалістичними, нігілістичними, безбожними, як і саму молодіж великоруську звать безбожниками, матеріалістами. Духовні навіть гримлять проповідями в церквах проти нечестивого духу сього часу, конечно, хто вміє гриміти проповідями. Одначе, правду сказати, ті журнали нічого самостійного, свого, не зробили й не вигадали по природним наукам і по тому матеріалізму, за котрий їм так достається; вони тільки знакомлять російську публічність з тим реалізмом, котрий вже панує в Європі, і потрохи переживують системи Дарвіна і інших учених європейських натуралістів.

Скажемо тепер про погляд ліберальних журналів на **політику всередині імперії**. В Російській імперії, хто не згоджується з політикою урядовою всередині імперії, тому небезпечно мати свій власний погляд, небезпечно вимовлятися перед людьми на словах, а ще страшніше виявити свою мисль в журналі... В інших царствах, на Заході, принаймні вільно говорити і писати, хоч уряд і не слухає громадської думки і карає писателів тюрмами і арештом. Одначе ніяк не можна рівняти цензури заграничної і цензури в Російській імперії. Той письменник, що де в іншому європейському царстві одкупився б тільки кількома франками за сміливу мисль, в Росії заплатив би половиною свого віку в тяжкій каторжній роботі в Сибірі. В Росії часом уряд накладе "предостережение" газеті або журналові за такі безвинні слова і мислі, що читач тільки здвигне плечима, прочитавши в журналі покаране місце... Уряд зовсім заборонив видавати деякі петербурзькі журнали за їх "**направление**", а те **направление** тільки ловило і подавало в Росію тисячну частину хіба однієї луни, а не то що самої цілої європейської ідеї! * Вже минуло літ п'ять, як ліберальніші журнали мовчали, як німі, боялись словом заїкнутись, що тільки не згоджувалося з урядом. Одні консервативні "Московские ведомости" тоді панували, мали вплив на уряд, карали журнали, які їм були не вгодні, і помогли заслати не одну безвинну душу на Сибір своїм шпінством.

Після польського повстання політика урядова всередині імперії попереду трошки бувши ліберальнішою, ніж за Миколая, знов круто і швидко повернулася назад. "Московские ведомости" професора Каткова видумали мисль про "обрусение окраин

* "Современник" і "Русское слово" заборонено видавати в 1884 р.

імперії", мисль невидана за царя Миколая. Ми не будемо говорити про результати тієї ідеї, бо вони звісні теперечки по всій Європі. В нас на Україні був виданий вже попереду **указ** завести український язик в народні школи. Ще й не встигли завести навіть шкільні книжки на народній мові, як другим указом вже і заборонили теє, вигнали наш язик з народних шкіл, заборонили видавати Євангелію на українському язикові, а цензура пропускала може двадцятку українську книжку, і то нікчемну. Швидко потім з Польщі забрали виділи міністерств до Петербурга, завели великоруський язик в урядові місця, в гімназії, в університет варшавський. Те ж саме було зроблене в "Остзейськім краї" з німцями і латишами. Запанувала політика "обрусенія", маючого на самім краю ціль скасувати всякі інші народности, де тільки їх захопила границя Російської імперії...

До сього часу ліберальніші журнали мусили мовчати. Ніхто не смів слова пікнути, а найбільше після того, як Каракозов вистрелив в імператора Олександра II в воротях Літнього саду в Петербурзі. Тільки в кінці минушого (1869) року, вже після "слов'янського з'їзду" в Москві, журнали почали дещо закидати навздогад, несміливо, більше про слов'ян і про слов'янофільське діло московської консервативно-національної партії. Потім піднялися голоси трохи голосніше. В кінці минушого (1869) року "Вестник Европы" (октябрь) перший сміливо почав докоряти "Московским ведомостям" і "Голосові", що їх погляд політичний сам собі перечить. Де ходилось про діло австріяцьких слов'ян, про німецько-мадярське давління слов'янських національностей, там вони виступали ніби лібералами, стояли за оборону слов'ян, за збереження їх національностей, їх країв. А де тільки хоч трошки ходилось про слов'ян, тих, що жили під російською державою, про поляків, про українців, і про німців, фінляндців, там вони змінювали, як той аспід, свою фарбу і кричали, щоб побити на смерть всяку національність між російськими границями, і поляків, і німців, і нас, українців, і литовців, щоб всіх поробити великорусами... Було там промовлене слівце і про слов'ян австріяцьких, що вони їздили на "виставку" в Москву, щоб тільки морочити людей, піддурювати хитрощами політики самих же москалів, баламутити людей в Росії (на лихо луччій часті громади російської і на шкоду самим же слов'янам, котрі живуть в Росії,— скажемо від себе).

Тепер, в 1870 році, як почала вже падати московська партія і її журналістика, всі ліберальніші журнали кинулись на "Московские ведомости" і їх редактора Каткова, опали його і, здається, якби можна, рознесли б його на шматочки. Всі вони дишуть великою нелюбовію до московської партії, всі вони тепер сміливо підняли на сміх і справді смішні (якби вони не були такі лихі і гіркі) принципи "Московских ведомостей"; всі прямо почали сміятись з того **"обрусенія окраин"** і кепкувати над ним. Конечне, ніхто не сміє прямо встоювати за невеликоруські інші національностей, бо то була б річ проти імператорського указу. Але за те ж достається **Михайлу Никифоровичу Каткову** і **Леонтєву!** Здається на їх одних хотять помститись, зігнати всю злість, всю перекипілу жовч. В 18 номері "Петербуржских ведомостей" (1870) якийсь **"Незнакомец"** пише прямо лист до Михайла Никифоровича, де прямо глузує над ним, сміється з його і, оглядаючи його темну, пекельну роботу в його газеті, не знаходить в ній ні однісінького путнього діла, ні одного правдивого, нефальшивого погляду на все, що тільки зробилося доброго в імперії. Він не радів визволенню кріпацьких людей з-під панщини, не замовив за селян ні словечка, стояв проти реформ і тільки й його діла, що він роздражнив окраїни Росії, переніс "ржонд" з Варшави на береги Неви і Москви, шпіонив, заслав сотні безвинних

людей в Сибір, а тепер сам падає й падає, тратить пренумерантів і добру славу в очах всіх... Таким тоном заговорили тепер і інші ліберальні газети. Сатиричні журнали вже пишуть "бюллетень предсмертної болезни" Каткова і його "Московских ведомостей" і дуже комічно обмальовують його смертельні останні літературні і жандармо-поліцейські муки.

Який же погляд самих ліберальних журналів на політику всередині імперії? Чого б хотілось їм самим? – питають нас. Чого б їм самим бажалось, про те в Росії не можна писати... Погляд ліберальних журналів на внутрішню політику можна тільки постерігати з їх тяганини з консервативними газетами, де, часами, проявляється власна думка якогонебудь журналіста. А ще більше зостається нам вгадувати їх погляд тільки по аналогії... Ліберальні журнали почали піднімати на сміх "обрусение окраин империи"; се певно, що вони не вірять в те "обрусение", а коли не вірять, то виходить, що вони оступаються або готові оступатись за вільне розвитку кожної національності між границями імперії, за національності побиті, за народ на Україні, в Білорусії, Литві, за латишів, за фінів, а з сього можна вже вважати, що їх принцип – рівноправне розвитку кожної національності так, щоб жодна не давила, не вигублювала другої. Вони не вірять в "обрусение", але зате дуже судять і феодалні середньовікові права німецьких баронів, котрі німечили і нівечили латишів, і не плачуть за польською шляхтою, котра не попускала в себе, в Польщі, нічогісінько для свого ж народу, визволеного від панщини тільки російським урядом. Коли вони не оступаються за поляків, за остзейських баронів німецьких, то тільки тим, що ті журнали – демократичні і не люблять аристократії польської і феодалів німецьких в остзейських губерніях за те, що вони так само, як і "обрусение", давили, ополячували і німечили білорусів, литву, латишів, естів. На яку позицію до кожної національності стануть колись, при вільнішій пресі, ті журнали, те трудно тепер вгадати.

Скажемо ще кілька слів про погляд ліберальних журналів на важніші діла всередині імперії, а іменно на школи.

Попередній шкільний устав для гімназій і духовних семінарій був доволі реального духу: там не дуже багато вділяли годин на клясичні язики, а в семінаріях вчили навіть зоології, мінералогії, сільському господарству і медицині (популярній).

Теперішній міністр просвіти граф Толстой, за поміччю консервативної московської партії Каткова, змінив шкільний устав, поперероблював майже всі гімназії на клясичні, зменшив натуральні науки, наставив в устави десятки годин на латину і на греку, так що ученики тільки те й роблять, що барабаняють латинську і грецьку граматику. Ціль уряду тут можна бачити всю: уряд хоче вигубити дух реальний, а з ним разом і дух ліберальний, маючи його за духа тьми, а греками та латинами хоче заморочити голови молодому поколінню і повернути його мисль не вперед, а назад, в часи Греції й Риму, щоб зробити її консервативною.

Ліберальним журналам, з їх реальним духом, дуже не подобається новий гімназіяльний устав, в котрому весь час, весь курс шкільний напакований тільки лекціями клясичних язиків і великоруського "отечественного" язика.

І так як петербурзька вища громада подала недавно міністрові прошеніє, щоб він визволив їх дітей з того клясичного пекла, то прямо можна сказати, що ліберальніші журнали тільки передають луну громадського голосу про той клясицизм.

З такою ж самою енергією говориться в тих журналах про все те, що тільки ходиться об народі: о просвіті народу, о народних школах, об народних театрах, сільських банках,

народних школах майстерства, сільській управі, а найбільше про земства.

Земства закладані недавно імператором по визволенні селян од кріпацтва. Кожна губернія і кожний повіт має своє земство: в йому збираються вибрані послы від усіх станів – дворянства, духовенства і простого народу. Земства мають свого "председателя" і своїх членів.

Їм дано право старатись о народній просвіті, народнім здоров'ї (лазарети), об шляхах, о правдивім збиранні податів. Тут вперве всі стани сіли на одній лавці і почали говорити лицем до лица. Ліберальніші журнали дуже прихилились зразу до земств, бо там давався початок рівноправства мужикам врівні з панами. Деякі журнали почали вже закидати слівце про розширення прав земства, наприклад, мабуть-то, сеймів... За такі речі уряд був закрив петербурзьке земство...

Ми сказали про дух і прямування ліберальних, або європейських, журналів дуже загальним поглядом, бо дрібніші розділи на партії ще не виявились в тих журналах, може тим, що в Росії ще не сформувались і самі партії, які ми бачимо в Парижі, в Відні, в Мадриді. Ми сказали, що ті журнали прихилиються до народу... А як вони хотіли б надарити народ і яким добром, про те трудно теперечки вгадати... То певна річ, що в ліберальних журналах повіває демократизмом... Але який то демократизм? якої масти, якої фарби? Чи там вигляне початок республіки, чи демократичного монархізму, про те не можна нічого й сказати... Сама та журналістика дуже молода, років десять, як почала вбиватись в палки, ставати на ногах, набиратись національного і народного духу, хоча він і давненько вже проглядав в Великоросії в творах Кольцова, Некрасова, конечно далеко в слабших силах, як у нас на Україні в Шевченкові і у всіх наших писателів.

Такий-то загальний дух і прямування ліберальніших великоруських журналів і газет в теперішній час,— а тепер оглянемося на загальний дух журналів противної партії і поставимо їх врівні з ліберальними, щоб видніше було їх обох з їх думками і прямуванням.

Консервативно-національна, московська, або, як її звуть в Росії, слов'янофільська (розумій – слов'яноїдська) партія має тільки один товстий журнал "**Русский вестник**"; видається він в Москві Катковим. Другий журнал товстий "**Заря**" трохи тільки зачіпає ідеї Каткова і не має в собі такого заїлого поліцейсько-ціпінського духу. Найвартовніша слов'яноїдська газета суть "**Московские ведомости**" так само Каткова. В Петербурзі "**Голос**", газета Краєвського, і "**Биржевые ведомости**", звуться в Росії, шануючи прав[диве] сонце, прихвоснями "Московских ведомостей". Органів консервативної московської партії, як бачите, не дуже багато. Колись попереду, років з 30 назад, слов'янофільська література була саме в цвіту. Москва була (як і тепер є) тим вертоградом, де вона зійшла, виросла, цвіла і де вона тепер одцвітає і на наших очах вже посихає. Щоб лучче зрозуміти тенденції теперішньої московської журналістики, ми повинні вернутись трохи назад, бо тоді ті основи московського слов'янофільства були пряміші, ясніші; слов'янофіли не церемонились тоді ні перед ким і сміливо вигадували і писали свої системи.

Місто Москва з своїм чисто великоруським залюдненням, з своїм сорок сороків церков, з своїм старим Кремлем, додержала до цього часу основи історичного життя Московського царства XVI і XVII віку. І тепер в ній ще живе і дише той старий дух національної гордості і самопохвали, котрий мав колись свою Москву за третій Рим, вважав одну Москву за місто щиро православне, дивився на неправославних як на

нехристів, на європейців-німців і інших як на нижчу расу, противну, близьку до жидівства і бусурменства. Стара Москва з своїми церквами, монастирями, великими дзвонами, з своєю гидливістю до просвіти і любов'ю до церковної болгарщини, до церковної літератури, з давніх-давен дивилась сторч на Європу, цуралася європейців, з гордістю відпихала од себе європейську цивілізацію. Той самий дух виявився в московській слов'янофільській літературі років з 30 назад, тоді як європейська просвіта з своїми ідеями почала напирати з Петербурга все дужче та дужче. Широко тоді розкоренилася вона, бо тоді з'явилися люди з великим розумом, хоч і з темним консервативним антиєвропейським духом. **Хомяков** виступив тоді з двома томами **богословії** православної, хоч сам був чоловік не духовного чину, **Киреевський** виступив як слов'янофільський філософ, **Аксаков** як поет того ж прямування. Не будемо тут розбирати їх писань темних, трохи містико-богословських, а скажемо тільки про основи їх вчення.

Запад (Європа), говорили вони, **гниє** і швидко зовсім згниє, розвалиться з своєю гнилою цивілізацією. Причина тому та, писали вони, що Європа сливе вся католицька, **неправославна**; Європа **несамодержавна**, не має твердих основ государства й громадянства. Царства Європи роз'їсть революція, католицтво заступило людям дорогу до вічного спасіння, європейські літератури ступили на стежку безбожжя. Європа розсипається і розсиплеться, бо не має під собою твердого ґрунту. Філософія німецька не доволі релігійна, не має сили віри, не має в собі сили тривної для чоловіка... Зате ж на Москві повинна зійти і вирости нова життя, нова цивілізація на руїнах Європи. Киреевський в своїм писанні "**О необходимости й возможности новых начал для философии**" дуже наївно вимовляється, що в Москві тільки повинна виявитись нова філософія на ґрунті православія і духу великоруського народу. Новицький (проф[есор] Київ[ського] унів[ерситету]) в своїм "**Постепенном развитии религии...**" так само правує тією чудною думкою...

З яких же первопочатків складається та нова московська життя? – питаєте ви. Нова, восточна (слов'янофіли навіщось себе мають за Восток) цивілізація повинна скластись на ґрунті московським; в неї увійдуть елементи: **православ'є**, **самодержав'є**, великоруська **національність** з її язиком; все те запечатається духом народним. Такі елементи нової московської цивілізації, бо така була життя старого Московського царства, з візантійським грецьким догматом, з самодержав'єм царів московських. Поклавши такий краєугольний камінь нової восточної цивілізації, московські світські письменники стали **богословами**, підіймали до небес візантійство, почали збирати великоруські народні пісні, казки, духовні стихи, билини... (Безсонов, Рибников, Киреевський, Афанасьєв і інші назбирали великі томи народної літератури). Московські поети стали писати богословські вірші, романісти чванилися стародавнім життям, малювали його і підмальовували, становили XVII вік (дуже варварський в Москві) за приклад, до котрого треба б вернутись, щоб нова цивілізація була пахуча; хвалили стару московську Русь за її смиреніє перед царями. В кінець усього московська партія з своєю літературою лаяла Петербург, звала й тепер зве його німецьким городом, ненавиділа європейські ідеї, європейську науку, хоч сама вона нею вигодувалась, на ній вивчилася навіть писати і думати. Тепер можна легко зрозуміти, за що так полюбила московська партія слов'ян австріяцьких і турецьких, за яку любов і дістала собі прізвисько **слов'янофільської** партії. З цілої Європи тільки ще не згнили зовсім слов'яни, говорила старомосковська партія, бо одна часть слов'ян

держитися православної віри, як серби, болгари; їм тільки треба ще дістати од Москви **єдинодержавія і великоруської національності**, щоб зовсім уже зробитись людьми. Друга часть слов'ян-католиків не пропала зовсім тільки тим, що їх народність ближче до руської, ніж німецької; їм не трудно вивчитись по-великоруській, прийняти літературу од Москви. А щоб вони не зовсім згинули без сліду в історії, їм доконче треба перевернутись на православіє, пристати політичне до московського єдинодержавія, змінити латинську азбуку на слов'янську, покинути свій язик, свою літературу і якнайскоріше приймати великоруську літературу і національність.

Московські слов'янофіли мали певну надію, що всі слов'янські національності зіллються в великоруському морі; як не тепер, то колись втягнуть в себе ті пресловуті елементи московської цивілізації по добрій волі, доброхіть прийдуть в об'ятія московських братій... Одначе, не вважаючи на свою тверду віру в свою цивілізацію, московська, **старша** в слов'янщині, братія вже давно почала даватись на хитрощі, щоб обморочити і піддурити меншу слов'янську братію; вже давно вона запрошувала в свої університети бідних слов'ян, давала їм субсидії, купувала їх – сказати інакше... Пригнетені чужоземцями, забиті слов'яни кинулись доброхіть до **матушки Москви**, а деякі вчені філологи між слов'янами і справді покумались були з московськими вченими слов'янофілами, конечно, поперед усього тільки на ґрунті чисто научнім...

Такі були первочаткові основи московської старої партії, такі вони zostались і тепер. Перед роком 1863 московське слов'янофільство було вже почало падати. Петербурзька журналістика почала підіймати його на сміх, бо бачила в ньому темну ретроградну силу, бо примічала в ньому велику охоту "**поглощать**" – їсти слов'янські національності незгірше самих турків. Російська громада була вже одвернулася зовсім і навіть забула про те слов'янофільство, як трапилось польське повстання, а потім – діло Каракозова. Російський уряд знов оперся об московську партію, і "Московские ведомости" знов кинули рукавичку Європі і заговорили про слов'ян, конечно, маючи при собі силу не громадської думки, а силу свого впливу на уряд.

Чого ж хотять теперішні журнали й газети московської слов'янофільської партії?

Газети й журнали московської слов'янофільської партії роблять прямий контраст петербурзьким журналам і газетам. Між ними не було ладу і, мабуть, ніколи й не буде, бо обидві партії стоять на ґрунтах зовсім противних: одна встоює за ліберальні ідеї європейські, друга хоче встояти на основі життя старого московського государства, зовсім противного всьому європейському. Чого хоче Петербург, того певне не хоче Москва; що любить Москва, те ненавидить Петербург. Теперечки московська партія – мала й має найбільший вплив на політику всередині Російської імперії; об ній ми вперед усього поговоримо.

Початок панування теперішнього імператора російського, до польського повстання, був ліберальніший від миколаївського. Олександр II зніс панщинне право, визволив народ від кріпацтва, заклав **земства** як основу для самоправства всіх станів, скасував зайві канцелярії. Першим указом наш український язик був заведений в народні школи. В українських городах розпочалися **громади**, котрі загомоніли о просвіті народу. Російський монархізм, будиши за Миколая аристократичним, починав трошки приймати масть демократизму, почав трохи ставати на європейський ґрунт, прихилиючись до ліберальніших журналів. Але трапилось польське повстання за автономію Польщі. Російський уряд злякався своїх дуже скупих реформ і знов здався на "Московские

ведомости" Каткова. І з того часу вся політика всередині імперії круто повернулася знов назад і все йде тією стежкою, під ретроградною рукою московської партії, котра все лякала і на смерть перелякала уряд цілосвітньою європейською революцією і польським повстанням... До того часу нікчемна губернська газета "Московские ведомости" почала від 1863 року підноситись вгору, чванитись своєю силою над урядом.

Катков знов викинув старе побите знамено московського слов'янофільства: що Європа гние, що цілосвітня анархія і революція покладе додолу весь Запад з його цивілізацією; через європейські ідеї на Москві прийде таке саме лихо і в Росію, а через нього заметиться вся Росія; та європейська іржа переїсть, погризе здоровий московський організм; почнеться те страшне лихо від країв Росії, від Польщі, од остзейських німців, від України, від Грузії, і розпадеться вся Російська імперія; а потім той звір залізе і в саму Москву і, як та чума, заморить давні великоруські основи історичного життя. Щоб спастися від європейської чуми, треба повернути Російську імперію не вперед, а назад, до життя XVII, XVIII віку... до страшної централізації давнього московського государства; треба побити на смерть провінції: Польщу, Литву, Україну, Остзейський край, Грузію; треба заморити невеликоруські національності. Найкращий спосіб для того – великоруський язык. І від того часу, від 1863 р., **Катков** вигадав термін, незнаний попереду, – "**обрусение**". Великоруський язык, великоруська національність повинна для Російської імперії ніби зробити якесь чудо – закрити Росію якимсь чудовним покривалом од європейської чуми. З того часу настали в Росії часи австріяцького Меттерніха; з того часу в Польщі, в остзейських німецьких городах завели адміністрацію на великоруським язиці, забрали з Варшави міністерство, потім вигнали польський язык з польських гімназій і других шкіл, з варшавського університету; вигнали український язык з тих народних шкіл, де він був уже заведений, позакривали українські **громади**. Думка тут така, щоб великоруськими школами скрізь повбивати невеликоруські літератури, а потім попсувати і самі національності і в кінці всього з усіх поробити колись москалів, великорусів. Конечне, Катков думає, що з язиком його скрізь піде його мисль, що як поляки, німці, українці заговорять по-великоруськи, то вже й стануть думати по-московськи... І тоді тільки Росія стане міцна, тверда, стане одна, ціла, велика на півсвіту, і ніколи не розпадеться, бо буде міцно зшита адміністрацією на великоруським язиці, великоруськими школами і великоруською літературою.

Як бажали "Московские ведомости", так тепер і зроблено. Всяке життя **окраїн** Росії побивається тепер з надзвичайною енергією і поспіхом; уряд дуже хапається зробити діло "**обрусения**". На поміч великоруській адміністрації, школам, язикові, посилається ще на **окраїни** неправославної віри "**православие**". В польських городах скрізь строять православні церкви. Московські газети приймають під свою оборону православних латишів і естів, а "Голос" недавно (1870) писав, що йому було б дуже мило, якби латиші вивчилися по-великоруськи і звали себе "**русскими**". Таке діло дуже налякало німців-протестантів і допровадило уряд до гніву з римським двором. Як би не маскувався Катков, а все він не може втаїтись з тим, що йому хочеться поробити православними католицькі, протестантські і всякі **окраїни** і православієм стягти міцно, як залізними обручами, "матушку Рассею".

Своє діло московська партія не хоче спинити границею Російської імперії. За границею живуть слов'яни-браття, і московська партія знов наново підняла з домовини вже померше своє слов'янофільство. Один слов'янофіл, **Ламанський**, в "Журнале министерства

просвещения" за минувший (1869) рік прямо сказав, що російський язык, заведений в Польщі, вже доторкнувся і до самих заграничних слов'ян і що настав вже час подумати, погадати, як би надарити тим языком і всіх слов'ян. Ламанський забуває тільки про одне дуже просте діло: що великоруський язык не сам дійшов до границі імперії, а його допхали туди сотні тисяч російського війська, тюрми та Сибір, а за границею імперською, в землях слов'янських великоруський язык повинен вже йти без війська, без пушок і Сибіру, а сам по собі, доброхить. Як би там не було, а московської партії люди, користуючись волею для своїх ідей і неволею для ідей ліберальної преси, знову загомоніли про слов'янських братів. Деякі газети, як "Москва" і "Русский" Погодина, говорили трохи церемонно, хоч і дуже хитро, запрошували слов'ян прийняти великоруський язык, писати на ньому вчені книжки, дозволяли навіть слов'янам змішати свої язики з великоруським і зробити новий, спільний для всієї слов'янщини язык. Сміливіші і гордіші слов'янофіли, як-от **Щебальський** в "Русском вестнике", прямо з гордістю говорили, що великоруська література од всіх слов'янських літератур, зложених до купи, краща, що слов'янські язики слабкі, добре не вироблені; що слов'яни – їх братія, але гаразд **менша** від великорусів, і для того всі слов'яни повинні покинути свої язики, одцуратись від своїх національностей, своїх дрібних літератур, зараз таки обміняти все те на великоруське і стати, разом з Москвою, одною нацією великоруською.

Врешті, в Москві був задуманий і зроблений слов'янський з'їзд, чи "этнографическая выставка", куди з'їхалось багато слов'ян, окрім українців і поляків, добре знаючих московські братерські **"объятия"**. Москва багато дечого сподівалася від того з'їзду, та слов'яни тепер стали вже далеко розумніші, ніж були колись,— розумніші навіть од Москви.

Московська партія не цурається думки завести православіє і на слов'янщині. На празник Гуса в Празі вони посилали чехам як відрізняючу прикмету православія. І тепер скрізь позаводили слов'янські комітети – в Москві, в Петербурзі і в інших городах, збирають гроші, кличуть в російські школи слов'ян, щоб вони потім розносили **"обрусение"** скрізь по слов'янщині. І вони сподіваються, що слов'яни так оце і покинуть все своє, приймуть все великоруське, і зробиться одна велика імперія, хто його знає, кому потрібна і для чієї користи, а така велика, що **сонце в ній ніколи не буде заходити**, як сказав один галицький наївний поет (п. Стебельський). За слов'янами слов'янофіли хочуть забрати **Константинополь**, і для того їм дуже хочеться, щоб Росія вмішалась в **"восточний вопрос"**.

Велику перепону в імперії для себе московська партія бачить в ліберальній літературі, в європейських гуманних ідеях, котрі загально побивають на смерть кождо ідею слов'янофільської партії, бо домагаються вільного розвитку, вільної мислі кождо народу, кождої національності, як тільки вона не має охоти гнітити слабшу національність; бо домагаються прав для цілої громади, а не для кількох людей урядової адміністрації. Московська партія дуже ненавидить ліберальнішу петербурзьку партію, котру вона зве "молодим поколінням, **молодою Росією**". Взавши в руки російський уряд після польського повстання і після стріляння Каракозова, московська партія почала душити молоду партію скільки мала сили, користуючись своїм страшним впливом. Вона давила і давить її усяким способом: шпінством, наговором; лякала й полохала уряд, чим можна було тільки налякати його, щоб побити на смерть молоду партію. Російський уряд дуже налякало повстання в Польщі і діло Каракозова. Катков в своїх "Московских

ведомостях" захопився за теє обома руками і зробив з польського повстання і якоїсь **цілосвітньої революції** якусь дуже страшну мару, котрою і тепер не перестає полахати боязких урядових людей. Розуміючи добре, яку силу має та страшна машкара для уряду, Катков почав набріхувати, що всі ідеї в петербурзьких ліберальних журналах, всі ті ідеї, що недавно заворушились в російській громаді,— все то діло польське, все то ніби польська інтриґа варшавського "**народового ржонду**", котрий розпустив по всій імперії ліберальні ідеї, щоб насторочити молоде покоління і петербурзьку літературу проти уряду, щоб збунтувати самих-таки росіян, розпочати революцію в самій Росії, а потім покористуватись тим часом для своєї польської справи. Хто не знає і не пам'ятає, як "Московские ведомости" кричали, ніби наше українське діло, ніби наша українська література – то так само діло польське? І російський уряд повірив і почав давити нашу літературу і наших письменників, конечно, на радість полякам, котрі на вічний сором своїй нації і самі показували урядові на наше діло як на революцію проти Росії, показували урядові, що в могилі Шевченка сховані – ножі! А тепер тільки Катков мусив признатись, що українське діло не мало нічого спільного з поляками... Як Каракозов стріляв на імператора, "Московские ведомости" репетували: "Нет! он не русский! он не может быть русским! он поляк!" В "Русском вестнике", того ж самого Каткова, торік надрукована повість "Панургово стадо" Крестовського. В тій повісті все молоде покоління, весь ліберальний європейський рух в російській громаді— все те назване Панурговим стадом,— ділом польським. То була б велика честь і слава для Польщі, якби все, що зроблено і що робиться в Росії ліпшого, якби все то було діло польське. Тільки, конечно, в ліберальнім прямуванні в Росії винна Європа, а вже Польща, як кажуть, ні сном ні духом тому не винна. Катков назвав все те ділом польським, щоб розізлити уряд на ліберальних людей, щоб опаскудити про'ресивну мисль в громаді і руками уряду вислати в Сибір кого треба, а потім і зовсім побити ліберальне європейське прямування.

Романіст І.Тургенев в одній своїй повісті "Отцы й дети" намалював тип молодого, нового чоловіка **Базарова**, котрий гудить всі старі російські звичаї, порядки, гудить аристократію, осміює старого простого батька-матір, не визнає кохання, браку... Таке прямування Тургенев назвав **нігілізмом** (nihil). В тій самій повісті є одна дівчина **Кукшина**, теж нігілістка: вона підстригає коси по-хлоп'ячій, п'є шампанське з студентами і живе собі вільно. Катков ухопив те слово – **нігілісти**, охрестив ним ліберальну молоду партію, і стало в нього слово "нігіліст" те саме, що й "революціонер". І Катков знову зробив з того нігілізму якийсь страшне опудало, якогось страхопуда для російського уряду, лякає ним адміністрацію, а "**стриженими барышнями**" полахає Росію, ніби якимись страшними "**амазонками**", що от-от колись наступлять і поб'ють Російську імперію!!

Щоб зовсім побити молоду партію, Катков зробив свою газету жандармо-поліцейським органом. "Московские ведомости" без сорому шпіонять, як жандарми, на все ліберальне, що тільки з'явиться де в газетах. Ніколи вони не забувають тикнути пальцем, показати для уряду на кого їм треба, хто їм стоїть на дорозі. Так робить тільки той, хто не надіється на силу своїх ідей, хто потребує сили збоку, сили поліцейського кия, солдатського кулака. В сім таки році (1870) студенти московського університету не хотіли ходити в клініку на лекції проф. **Полуїна**, бо він дуже старий і нічого не розуміє на роботах операцій. Студентів повиганяли, забрали деяких з солдатами. Газета "**Архив судебной медицины**", видавана на скарбові урядові гроші, почала встоювати за студентів і лаяти професора, котрий лікував людей по методі 1830 ще року. "Московские ведомости" зараз і показали

урядові, що, мов, на скарбові гроші та сміють в газеті оступатись за студентами проти професора (хоч і дурного). Так у них усе. Катков ніколи не минає брехні і жандармського шпionства. Від 1863 року "Московские ведомости" давили ліберальну літературу руками уряду, виказували на молодих письменників, наговорювали на них. І не одна ні в чому неповинна душа залетіла в далекий північний край і в Сибір! Не одну українську і таки свою, великоруську, душу "Московские ведомости" з "Голосом" зігнали з світу!

Хоча Катков і Красвський (редактор "Голоса") кричали, що всі нові ідеї, всі нігілісти і стрижені панни – все то діло польської інтриги, однак же вони добре розуміли, що тому не поляки винні, а Європа і XIX вік, реальний і матеріальний. Катков почав репетувати, що треба загородити стінку від того **зловредного** духу, не пустити його в російські школи і заново почати вчити молоде покоління по такій програмі, котра б загатила на віки-вічні міцною греблею вплив європейського революційного духу. Катков нараяв урядові помостити таку греблю з клясицизму, з грецького, латинського язика. І безневинні греки і латини стали, самим собі навдивовижу, тою страшною довбнею, котрою **Катков** хотів побити європейські ідеї! Катков добре знав, що клясицизм може стати консервативною гнuzдечкою, котрою можна загнuzдати молодіж, повернути думку молодого покоління назад, а не вперед, в давній мертвий клясичний мир, дуже бідний соціально, національними і іншими ідеями, хоч і дуже гарний в поезії; заставити молодіж зривати квітки на полях щасливої Аркадії, не вмішуватись в діла царства, не набиратися нових європейських ідей, запроваджуючих до цілосвітньої революції. Уряд повірив Каткову, поставив міністром просвіти графа **Толстого**, закоханого в клясицизм. Написали новий устав для гімназій і поробили їх майже всі клясичними, з одним або й з двома клясичними язиками. Реальних гімназій залишили дуже мало. Лекцій тижневих по клясичних язиках постановили велику силу. Вся російська молодіж мусила не вчитись, а "**склонять**" і "**спрягать**" всякі деклінації і кон'югації. Катков неначебно вже й почав потішатись, бо греки і латини вбивали на смерть не тільки всяку мисль в молодих головах, але й здоров'я школярів. Реальні науки, натуральну історію трохи зовсім не вислали з гімназій, бо їх мали за джерело революції. Надаремне всі жалілись на той новий устав, непотрібний для теперішньої Росії, вся петербурзька громада подавала "прошение" міністрові, що діти тратять дурно час і здоров'я в гімназіях. Надаремне навіть "Голос", кум Каткова, писав проти клясицизму,— один Катков на всю Росію встоював за клясицизмом. Уряд не послухався цілої Росії, а послухав одного чоловіка! В Москві Катков заклав "лицей", чи "лікей", як його звать на сміх, де вчать тільки клясицизму панських дітей, бо плату з пансіонерів Катков поклав на 900 рублів срібних!!! Не знаємо, як то московський **народ** зможе покористуватись таким "учрежденієм" слов'янофільських московських патріотів!

Таке славне діло в імперії зробила московська слов'янофільська партія! Вона побиває урядовими силами всі національності, хоче їх поробити великоруськими, хоче повбивати всякі літератури великоруськими школами, великоруським язиком в адміністрації, в неправославних релігіях, хоче забити ліберальну, свою ж, журналістику, європейські ідеї в ній, повернути Росію назад до давнього життя **Московського царства**, побити молоду мисль клясичними школами і як тільки можна держати в імперії інституції status quo, а потім те саме зробити і в усій слов'янщині...

Велика слабкість і нікчемність тієї системи так ясно кожному чоловікові кидається в очі, що не треба нам дуже й розводитись об тім. "Московские ведомости" хотять на все життя вже таки справді європейської Росії повернути назад... Ми прямо скажемо, що в тієї партії

(і в самого уряду з його мільйонами війська) дуже мало сили, щоб зробити таке страшне діло, шкідливе для цивілізації і, в кінець усього, все-таки недовговічне. Перевертання навіть фінів і татар в Сибіру на руських цілими масами – вже перестало... Об тім вже говорять і пишуть самі великоруські учені. Фіни мають свої газети і свою літературу... "**Обрусение**" на Україні йшло через адміністрацію і великоруські школи і ввійшло тільки в вищий стан, городян і урядників; навіть воно не зачепило ще духовенства, не тільки що народу. Сила того "обрусения" України була в недостатці своєї української літератури, котру ще до того забороняв уряд, і в тому, що була ще слаба ідея національності...

Тепер ми хочемо мати свою українську літературу, бо вона потрібна для просвіти народу і має право розвиватись, як всяка література на світі, по таких самих законах,— на основі потреби розвивати свої власні особности, які лежать глибоко в природі нашого народу, які показує наша національна психологія, психологічна будівля українського духу, особливості української фантазії, серця, розуму, щиро українського гумору, сміху, про котрого вже знає наука, знають люди. Наша література вже доволі виросла на підставі народних дум, пісень, і буде рости, і має право рости все вгору та вшир, доки їй покаже міру – не хто інший, лиш вона ж сама. Ми маємо більші і багатші джерела для поезії, для драми, для комедії; ми маємо багатіший язык народний, ніж хто інший, язык поетичний, плавкий, м'який і текучий, як кринична вода, що виливається з жолоба і тихо плине між зеленою травою. Окрім того, ми маємо тверду ідею національності, котра була й досі дуже слаба в нашому плем'ї. Ту ідею розвила в нас європейська наука, любов до свого доброго, нещасного народу, любов до своєї милої України з її синім небом, зеленими степами, зеленими дібровами, з широким Дніпром, любов до нашої минувшої історії, до благородного, хоч і дикого, Запорозжя і Козаччини, вільної, як Чорне море, протестуючої проти польського деспотизму. Українську нашу ідею вже держать чудові пісні Шевченка, його пам'ять, його висока могила над Дніпром; її вже буде держати європейська цивілізація, і в тім багатім джерелі ніколи не загине мисль про нашу літературу, наш язык.

"Московские ведомости" своїм нападом на нас, на наш язык, на літературу тільки роздражняли нас і тим ще більше затвердили нас в нашій ділі, роздражнивши навіть тих людей, що попереду і не дбали про свою національність. Всякі репресалії над нами тільки викличуть од нас більший протест, як і скрізь буває на світі. Ми прямо і сміливо радимо російському урядові дати нам волю розвивати свою літературу, вироблювати свій язык, коли хочуть знайти в нас своїх прихильників. Хто ж з нас буде любити того, хто зв'яже нам руки, суне нам свою мову, виганяє з України нашу українську національність, забороняє нам любити свій народ, дбати о його просвіті? Хто ж подякує за таку ласку? Хто ж подякує за те, що Євангелія на українській мові, перекладена Морачевським, лежить в "**Святейшем синоде**" швидко років з десять і не діждеться права йти на Україну благовістити нашому народові Христове слово!!! Тільки одні єзуїти в середні віки забороняли перекладати Святе Письмо з латинського на живі народні язики. Ми не хочемо ні "обрусения", ні ополячення, ні мадяризації; хочемо зістатись русинами-українцями і не попустимо знущатись над нами, робити експерименти всякої пропаганди над п'ятнадцятьма з половиною мільйонів нашого українського народу.

Про Польщу нічого й говорити! Тепер поляки страшенно ненавидять **москалів!** Ненавидять великоруські школи, ненавидять самий великоруський язык. Та ненависть обхопила вже і городян, а через духовенство входить і в народ. По царському указові поляки не повинні служити навіть в самій Польщі, але все-таки приймають на службу і

поляків, бо не стає вже руських учителів і урядників, щоб ставити їх в Польщі. Великоруські школи й адміністрація в Польщі стоять тільки воєнною диктатурою і держаться сотнями тисяч війська. Польща має іншу віру, інший язык, багату літературу, багаті історичні традиції, а щонайбільше – має ваги й сили. Польща має тверду ідею національності, котра вже аж через міру перехвачує на Галичині і Білорусії, Західній Україні і Литві, і те, конечно, дуже шкодить і шкодитиме самій же Польщі, готуючи їй ворогів. А сама Великоросія ще слаба в національній ідеї, в національній літературі: петербурзька журналістика тільки недавно почала себе звати **молодою національною** партією. Те ж саме треба сказати і про остзейських німців, котрі злякались того "обрусення" і почали пригортатись до Пруссії. Росія поробила з них собі ворогів...

Велика помилка московської партії та, що вона думає, ніби з великоруським языком скрізь піде і московська ідея. Вона забуває, що язык – языком, а думка – думкою; забуває, що языком великоруським можна проповідувати всякі європейські, і польські, і німецькі, і українські, і грузинські ідеї. Чеська національна ідея народилася з німецької науки; і перші чеські народовці писали по-німецьки, як і наші народовці українські почали возвіщати свої мислі великоруським языком. Час натурального перевертування вже минув для пом'янутих народів. А силування до языка великоруського і воєнна диктатура для "обрусення" тільки наробить лиха для Росії, бо скрізь розворушить революційний дух, ненависть, протест проти деспотизму і поробить ворогами для Росії ті народи, які попереду не були ворогами для неї.

Ще більше нашкодили "Московские ведомости" для російського уряду, силуючи його придавити ліберальну літературу, затулити міцно рот, тоді як самі вони мали право говорити що їм тільки подобалось. Ліберальніша громада в Росії не мала де і не сміла виявити голосно свої думки й гадки, і вона кинулась в еміграцію, завела еміграційні колонії коло Женеві, почала видавати революційний журнал "**Народное дело**". Вкінці всього з'явився в Петербурзі **Каракозов**, а в Москві недавно виявилась революційна партія **Нечаєва**, котрий втік в Швейцарію і пише тепер (1870) в "Марсельєзі" Рошфора в Парижі... Так-то московська стара партія дуже пізно взялася за своє діло, для котрого вже минув час в Росії...

Користуючись переполохом уряду, "Московские ведомости" встигли зробити своє страшне діло, зробити початок побивання всякої національності сміливо й раптовно, водячи рукою й пером царським. Стара партія вже поклала подушку під голови і хотіла відпочити, сподіваючись, що через кілька десятків років не буде ні України, ні Грузії, ні Польщі, ні фінів і Литви. Катков збирав уже витязів, розпускав стязі, щоб воювати Цареград і забирати слов'янщину... Він побив усе, коли оглядівсь, як побачив, що під ним провалився ґрунт, і він упав сам в безодню. Катков упав з своїми газетами, з своєю невеличкою старою партією...

Російська громада, опам'ятавшись після польського і каракозовського діла, подивилась на світ божий аж в 1870 р. і побачила, що в Російській імперії запанувала смерть: смерть мислі, смерть європейських ідей, смерть літератури. Московські професори з Катковим почали вже аж надто дуріти, почали з солдатами арештовувати тих студентів, що не хотіли слухати лекцій старих і дурних професорів (Полуніна і др.).

Своїм шпiонством, клясицизмом Катков дійшов до того, що його газети і журналу ("**Русского вестника**") не схотіли пренумерувати і читати. Сього року (1870), 12-го январа, був празник закладин Московського університету. В той день звичайно були на

громадському обіді в університеті всі професори, всі давні колишні студенти московської *almae matris*, до 500 душ. Тепер професори кликали до себе гостей, і ніхто не пішов на той обід. 400 душ москвичів зібралися на той празник обідати в клуб "**Аристократического кружка**". З усієї Росії в той клуб слали телеграми. Професори обідали самі... і не дістали ані одної телеграми! Громада разом одхилилась од "Московских ведомостей"! Клясичні гімназії почали порожніти. Тепер петербурзькі газети говорили так сміливо проти Каткова, що якби вони так заговорили рік назад, то не втекли б од Сибіру. "**Московские ведомости**" вже мають в 1870 році одне "предостережение" від уряду; уряд побачив, що непереливки! В 43-м номері "С.-Петербуржских ведомостей", в переднім слові, розбирається система "обрусения", з котрого нічого не буде путнього, а буде багато шкоди для Росії. Сатиричні журнали вже підіймають на сміх стару московську партію, пишучи передсмертні бюлетені Каткова. Ліберальна мисль, задержана від самого польського повстання, тепер тільки починає знову прориватись з великою злістю. На **Каткова** і **Краєвського** так страшно нападають в газетах, що, здається, розірвали б їх на шматочки, якби тільки було можна. І в той час, як ліберальні газети і журнали набираються сили, дістаючи собі молодих письменників (і деяких старих навіть), дістають собі більше й більше пренумерантів, "Московские ведомости" і "Русский вестник" Каткова втрачають і письменників, і пренумерантів... "Московские ведомости" тепер (квітень 1870) на п'ятнадцять номерів опізняються врівні з другими га-зетами, бо не достарчають їм матеріалу*. А "Русский вестник" ледве виплуганився з першою книжкою, як другі журнали вже видають книжки третього місяця 1870 року! Так-то московська партія хотіла побити все живе в Російській імперії, коли оглянулась,— аж вона сама лежить на смертельнім одрі і вже помирає!!

Що ж доброго зробила стара московська партія для слов'ян?

Що вона зробила для **свого народу**, котрого національність вона приймає?

Ми вже сказали, що московська партія сподівається загарбати собі слов'янщину, запровадити там свій язик і літературу і навіть свою православну віру, побиваючи разом з тим слов'янські національні елементи. Для такої цілі стара партія заклала в Москві "Славянский благотворительный комитет", котрий має виділи в Петербурзі і інших городах... Члени складають гроші і "благотворят" слов'янам... Тільки, на лихо слов'янофілам, російська громада і вся слов'янщина дізналася, що ціль того благотворительного комітету дуже **злотворительна**. Тепер той комітет ледве скрипить... Членів у нього найбільше з єпископів і духовенства, котрі більше правлять служби та молебні в соборах за слов'ян, ніж дають гроші... Капітал комітету, як бачимо з самого ж "прибавления" (додатку) до "Московских ведомостей" – "**Современной летописи**", дуже невеличкий. (Шкода, що "Слово" Дідицького не всі звістки з "Московских ведомостей" подає для галицько-української публіки!). За теперішній (1870) рік комітет має в себе білетів внутрешнього займу (позички) (номінальна ціна білетові – 100 руб. срібн.) і 2000 з лишнім рублів срібних! Всього на 3000 рублів!! З тих грошей 500 руб. послано в Галичину (мабуть, в звісну редакцію!) і в Відень, а часть роздана по рублів 30, 20, 10 і т. д. молодим слов'янам, що вчаться в російських школах. Невеликі гроші! За їх слов'янщини не купити.

* Не можна не пожаліти нещасних читачів львівського "Слова" Дідицького, котрий годує своїх пренумерантів такими новинками з "Московских ведомостей", котрі навіть в Росії мають за дуже не нові і спізнені врівні з іншими газетами. —*Авт. (І. Нечуй-Левицький).*

Та й слов'янщина тепер розумніша і хитріша від Москви! Не дурно ж самі "Московские ведомости" в своєму додаткові признаються вже, що їх чехи не люблять! Було б чудно, якби любили! Тепер слов'янщина з своєю європейською наукою, з європейськими ідеями, з пресою, далеко вільнішою від російської, стоїть гаразд вище від Росії. Навіщо ж їй здався Катков з своєю теорією "обрусения"! Що він дасть слов'янщині? А відібрати від них він хотів би багацько дечого!.. Пропали дурно ті гроші, що московська партія розсипала по слов'янщині! Московська слов'янофільська партія була тільки опудалом, котрим слов'яни хотіли налякати Австрію – та й годі!

Ніякому слов'янському народові більше не нашкодила московська партія, як галицькому. До 1862 року журнали в Галичині і газета "Слово" стояли на правдивім ґрунті народнім, хоч "Слово" і тоді писалося не знати яким язиком старої київської академії і держалося допотопної Ноєвої правописі.

Московська партія вплинула на редакцію "Слова", і з того часу "Слово" почало наближати свій язик до великоруського, замість свого народного україно-галицького. Інтерес Москви став від того часу для "Слова" вище інтересу свого народу і своєї галицько-української (малоруської) народности. "Слово" почало пропагандувати великоруський язик, виписувати письма з "Московских ведомостей" і "Голосу", і – по наказу з Москви – почало підпускати ті самі штуки, що і Катков; почало наговорювати на молодіж свою, звати польським все, що йому не подобалось, почало ляяти українську щиро народну партію в Галичині, накидати на неї тінь польщини, щоб обговорити її перед публічністю і народом. Російське міністерство просвіти під впливом слов'янофільства почало забирати до Росії професорів з Галичини і тим способом зробило ще слабішою невелику україно-галицьку інтелігенцію. Члени "Слов'янського комітету" їздили скрізь по слов'янщині, підмовляли слов'ян, закуповували, старались скрізь посварити їх між собою, де було можна, щоб лучче користуватися ними, говорити в слов'янщині орації і доказали тим не раз, що вони навіть не вміють двох слів зліпити докупи, — а в кінець всього побачили тепер своїми очима і дізнались, що з їх праці не буде ніякої користи.

Якого ж добра бажала московська партія для свого великоруського народу? Ми сміливо скажемо – ніякого! Московські консервативні газети не держали переду ні в однім питанні, близькім до народу, до народної просвіти, до нових ліберальних реформ в імперії, як-от: **голосні суди, земства, визволення народу від панщини**. Все те з дорогою душею розбиралося в ліберальних газетах, а Катков все отягався, зоставався позаду, все говорив, що народ дуже темний, що нема де взяти народних учителів, судій для нових судів. Катков не зрозумів земства як основи провінціяльного самоуправства... бо йому хотілось побити все провінціяльне і скріпити централізацію. А до народу "Московские ведомости" не горнутья, бо та газета є органом **аристократичної** часті старої московської партії. Від народу та партія бере тільки язик великоруський і національність, а самий народ їй зовсім непотрібний. Хто не пам'ятає, як "Русский вестник" Каткова в минувші часи носився з британською аристократією, як дурень з ступою? Хто не пам'ятає його англomanії? Його любови до англійської форми уряду? Хто не знає, що в "Русском вестнике" і до цього часу писали все **графи**, та **князі**, та **генерали**? Нижче чином генерала-письменника там було тяжко знайти. Там граф **Толстой** писав свій роман "Князь Серебряный" (з старого московського життя); там знайдете "Записки **генерала** Єрмолова" про "**Лорда** Пальмерстона" і т. д. "Московские ведомости" пишуть про своїх **князів** неначе про яких коронованих осіб! Там минушого року раз я читаю в "Московских

ведомостях" про якогось князя **Владимира**... Катков дуже його вихваляв! І мені здалось, що мова мовилась про Київського св. князя **Владимира**! Коли дочитуюсь, аж там говориться, що той славний князь **Владимир** вчився в сьомому класі гімназії! Дивуюсь я та й читаю далі, аж то говорилося про князя Гагаріна, що втонув десь, купаючись, за границею разом з батьком своїм. "Петербурзькі весті" часто говорили, що в катковської московської партії однакові державні ідеали з польською аристократичною партією, тільки їх не зводить до купи одна **національна** ненависть*.

Одначе "Московские весті" дуже обережно робили своє діло. Вони знали, що тим собі дужче пошкодили б, і для того вони не виступали дуже сміливо з своїми аристократичними тенденціями, щоб не одвернути від себе читачів, як тепер робить газета "Весть", орган російської і разом польської аристократії.

Є ще друга часть московської партії – демократична. Органом її був колись "День" Аксакова, потім газета "Москва", потім була газета "Русский". Їх тепер уже нема. Верховодить тією партією **Погодін**, дуже старий чоловік. Та партія і любить народ, але якось ідеально; більше любить народність, ніж народ. Вона більше любить язик і народну літературу великоруського народу, ніж самий народ; вона чваниться якимись сокровищами, захованими в великоруському народі, але то тільки по ненависти до Європи. Їй тільки хочеться дістати в своєму народі нові основи цивілізації; для неї народ – ґрунт, та й годі! Так вона поставила великоруські "**билини**" про **Іллю Муромця** врівні з "Іліадою" Гомера і... заспокоїлась, викопавши таке сокровище. Конечно, всі писателі, котрі не хотіли держати народу в його патріархальній нерушимості, щоб не поспувати його національності європейським духом (як того хотіли демократи-слов'янофіли), всі писателі, котрі хотіли поліпшити соціальний стан народу по законах європейських соціальних наук, ті писателі цурались слов'янофільських демократичних газет і приставали до петербурзьких. Тим-то московська демократична партія має тільки старих письменників і все зменшається. Старі тенденції слов'янофільства: **православіє**, **самодержавіє** відпихають від тієї партії молодих людей, котрі більше горнутья до ліберальних органів.

Який же суд дамо ми об московських слов'янофільських журналах і газетах?

Московська стара партія з своїми газетами, з своїми тенденціями простує до замирання, бо держиться старих основ давнього історичного життя і загороджується від всемогущого впливу нової європейської життя. Вона проповідує **православіє**, а теперішній вік – то вік індуїзму в релігії. Вона встоює за **самодержавіє**, тобто за абсолютний монархізм, а тепер скрізь в Європі річ іде о децентралізації: громада в Європі хоче правити сама собою. Стара партія шукає якихсь нових основ великоруської цивілізації в великоруському мужикові, тоді як Європа вже знайшла в собі ті основи прогресивного життя, котре є й буде однакове для всього світу... Московські теревені про боротьбу **Востока** і **Запада**, котрі знайшли навіть місце у львівському "Слові", живучому позиченим розумом московської партії, теперечки зовсім смішні і по-дитячи нерозумні. Восточні патріархи тепер зробились прохачами; російські ієрархи почивають, ситі й п'яні, на м'яких

* Недавно газета "Новое время" оповістила, що Катков в 1858 році писав письмо в Вільну до білоруса Яна із Сливина, редактора "Teki Wileńskiej" на польському язичі і клопотав "о сближеніи великорусской и польской литературы"! Ян напечатав письмо Каткова в своєму польському журналі (*Прим. І. Нечуя-Левицького*).

возглавіях і не думають ні про Восток, ні про Запад. Римський папа вже нікого не перелякає буллами і анафемами і ледве держиться на престолі як політична іграшка Наполеона III. Життя великоруського народу буде поліпшуватись не "билинами" про Іллю Муромця і інших богатирів, а просвітою європейських наук. Саме будівництво імперії буде діятись не по ідеалах слов'янофілів, а по ідеалах європейських. Всяка національність в Росії хоче жити своїм власним життям, годуватись і виростати при своїй літературі і своїм язиком. Стара партія московська падає вже... Час їй настав... Само собою розуміється, що і прихвостні московської партії, "Слово" Дідицького в Галичині і "Свѣт" ужгородський, повинні в швидкім часі згаснути з своїми ретроградними, обскурантними прямуваннями.

Є ще одна частина великоруських газет, котрою виявляє своє прямування одна партія в Росії. В Петербурзі Скарятін видає газету "Весть", а Кіркор видає газету "Новое время" *. Ці газети служать органами аристократичної консервативної партії в Росії. Консервативною вона зветься тільки тим, що хоче вернути той порядок, який був до 19-го лютого 1861 р., тобто до визволення селян з кріпацтва. Словом сказати, видають ті газети і читають пани-поміщики всякої масти, дуже злі на те, що від них відняли мужиків... Показані нами газети страшно злі на мужиків, на **земства**, де поміщики повинні сидіти нарівні з мужиками, на самоправство сільських волостей і судів. В кожному сливе номері тих газет ви знайдете, як лають мужиків, звать їх п'яницями, "лапотниками" (лапоть – личак), народом темним, не здібним собою правити, завзятим і т. д. Натомість вони прославляють аристократію і кажуть, що нібито одні пани повинні всім правити, судити, над всім порядкувати... Словом сказати, між російськими панами є партія, котра противиться демократизмові теперішнього царя і хоче конституції, похолої на англійську. Ті газети не жалують адміністрації, де трапиться, стоять проти "обрусения", бо не мають ніякої ідеї національності, як звичайне буває у великих панів. Найбільше читачів ті газети мають межі польськими поміщиками на Західній Україні: на Волині, Поділлі, в Київщині, в Білорусії і на Литві... Один польський поміщик пренумерує "Весть" на 1000 руб. сріб., всього 90 екземплярів, а другий – наполовину менше!

Ми огляділи найвартовніші газети й журнали світські з їх прямуванням. Про духовні журнали ми не згадуємо. Їх є багато, тільки всі вони "одним миром мазані", як-то кажуть; всі вони мають один православний дух, всі держаться православних догматів і не мають і гадки розпочати яку-небудь самостійну думку! В діла мира сього, в політику духовні журнали і не вмішуються, бо їм і не можна вмішуватись. Православна церква роздавлена зовсім монархізмом, і "Святейший синод" – вірний слуга мирської влади.

Не можна не згадати тут про літературу релігійного шарлатанства, яка знаходиться в Росії. **Віктор Аскоченський** видає в Петербурзі "Домашню беседу", невеличкий духовний журнальчик, брошуркою в кілька листочків. В своїм журналі Аскоченський без сорому видумує сам чуда, пише про них і обдурює темне купечество і письменних мужиків. Так, наприклад, він писав, що Темза має вже каламутну воду, тим що сам Господь вже карає Європу, карає Лондон карами єгипетськими... Аскоченський має так багато пренумерантів, що – будиши безштаньком – він уже купив мурований дім в Петербурзі – на гроші темноти людської! Ім'я Аскоченського стало сміховищем в літературі. Одна духовна особа назвала його **псом православія!**

* Перша перестала вже виходити, а другу в найновішій часі правительство застановило на шість місяців (Ред. "Основи").

Тепер згадаємо коротенько про найвартніші письма, які заявлялись в великоруських журналах за минулий рік (1869) і за початок сього року (1870).

В теперішнім часі "Вестник Европы", безперечно, стоїть на першому місці між усіма великоруськими журналами і займає високе місце по коштовних письмах історичних і поетичних. До "Вестника" пригорнулися всі старі писателі ліберального духу, котрі не хотіли зістатись в катковському обозі. Редактор його – Стасюлевич, попередю професор Петербурзького університету. Помічники його – Миколай Костомаров, Спасович, Піпін, В. Стасов і т. д. "Вестник Европы" найбільше журнал історичних наук, і поклав собі ціль познайомити публічність з історією царювання імператора Олександра I. Найвартніше діло в "Вестнике Европы" минушого року було "Последние годы польской Речи Посполитой" М. Костомарова. Воно протягується через усі книжки за цілий рік і написано так талановито, як і інші письма дуже звісного автора. Деякі місця аж надто широкі і повні дріб'язків, трохи втомлюючих читача, хоч і заслуговуючих великої наукової уваги.

Автор вивів на сцену всю тодішню Польщу з її магнатами, сеймами, з столицею і провінціями, з нещасним народом, з політикою Росії і Пруссії, з тодішньою просвітою, нормами і звичаями – з п'янством і розпустою шляхти, з безхарактерним останнім королем. Причину погибелі Польщі, окрім політики Росії і Пруссії, Костомаров знаходить в самій Польщі, в тодішньому шляхетському урядові і в самій шляхті, котра показує незвичайний приклад деморалізації. Шляхта останніх часів Польщі втратила всі свої давні добродітелі, давній міцний дух. Просвіта в Польщі стала схоластичною. Шляхта п'янувала разом з духовенством, дуріла, як тільки можна було дурити. П'яні шляхтичі бігали по улицях голими, влізали в бочки з горілкою, різалися за не знати що! Не тільки великі пани, але навіть дрібні шляхтичі щомісячно брали від російського уряду і від Пруссії поставлену плату червінців і очевидячки продавали свою **ойчизну**. Катерина II мала право сказати, що вся польська шляхта в неї в брильянтовім намисті і що в Польщі варто тільки нагнутись, щоб знайти що-небудь. Голос патріотів був ледве примітний, і шляхта продала Польщу. Одна партія шляхти не згодилась віддати часть своїх прав королеві, щоб уміцнити центральну власть, і – сама ж таки пристала до Росії і навела в Варшаву російських солдат... Шляхта не хотіла зрівняти з своїми правами права городян, міщан і набратися сили в масі народу. А король Станіслав-Август не мав характеру, не мав до волі енергії, щоб сміливо стати проти натиску москалів. Російські послы тягали його на сейми, як вола за роги, і загадували підписувати, що тільки їм хотілось. Маючи по шию багато довгів, король бажав якнайбільшого щастя – дістати грошей і їхати до Італії дожити спокійно віку. Шляхетський уряд не мав війська; шляхта не заохочувалась ні в однім ділі для добра своєї батьківщини. Катерина кожного разу мала за кого і за що вчепитись, щоб зробити свою партію в Польщі і через неї кінчати своє діло розділу Польщі. Замість того, щоб зразу розділити Польщу, Катерина II навіщось протягувала політичну інтригу в Польщі, мабуть, для людського ока... Катеринин посол німець Сіверс зганяв в останній час шляхту на сейм; солдати загрожували колюгами дорогу тим шляхтичам, котрих не треба було впускати або випускати з сейму; в сеймі вже сиділа ціла лава озброєних московських офіцерів, тоді як Сіверс звелів самим же шляхтичам відірвати Познань для Пруссії, а Литву і Україну – для Росії.

Невсипучий наш історик М.І.Костомаров, скінчивши свої "Последние годы Речи Посполитой" в минушнім (1869) році "Вестника Европы", в теперішнім (1870) році знов написав двоє діл, вже зовсім скінчених. Одно діло з титулом "Южная Русь й Козачество"

надруковано в "Отечественных записках" в январі і февралі, а друге діло "Костюшко" знаходиться в перших трьох книжках "Вестника Европы". Через свою широку вченість і невсипущу працю п. Костомаров мав силу разом працювати задля двох журналів! "Южная Русь й Козачество" починається коротким оглядом залюднення Східної Європи слов'яно-руським плем'ям, мінає історію варязько-київських князів, а просто переступає до початку Козаччини, скінчивши останнім повстанням Павлюка і Острянина перед Богданом Хмельницьким. Костомаров спочатку говорить, що українське плем'я займало з давніх-давен наддніпрянські сторони. Часть відірвалась від його і в незапам'ятні часи осілась над озером Ільменем, заклавши Новгород. Плем'я кривичів було білоруське, а великоруське плем'я зробилося через мішанину посунутих на північ українців, новгородців, білорусів, слов'ян-лехитів, радимичів, і в'ятичів, і обрусівших фінів, і татар. Початок української козаччини Костомаров бачить в козаччині татарській, бо давно вже були козаки азовські – татарського племені. Може й так, тільки треба сказати, що татари дали для нашої козаччини тільки ім'я і форму; не стали ж азовські або перекопські татари-козаки козаками черкаськими або канівськими! Наша козаччина мусила тільки скластися по готовій формі татарського козачества, але була сама по собі слов'янсько-українська, хоч попереду, конечно, вбрала в себе бродяг степових – печенігів, половців, торків, котрі злились з нашим народом в одну народність.

О перших козацьких гетьманах, до ворогування з ляхами, Костомаров оповідає трохи; зате ж дуже широко розказує він про страшний гніт польський на Україні, про панів і католиків, що силували наш народ до панщини і до унії. Мужики повинні були платити панам **десятину** від усього: з зерна пани брали, перед великими празниками, тричі на рік, **осип**; з пчіл – **очкове**, з скоту **рогове**, за право ловити рибу – **ставщину**. Пан женив сина, давав дочку – з мужиків брали подать; їхав пан в Ченстохову на богомілля – з мужика брали гроші й підводи. Пани виїжджали за границю і орендували жидам маєтності з усіма своїми шляхетськими правами – так що жид робився чистим паном і мав право карати мужиків смертю! Жиди з маєтностями орендували разом і православні церкви... і мужики мусили платити жидові за хрестини, за похорон, за плащаницю... Письменник того часу, Старовольський, мав право сказати, що навіть під турком було лучче жити, ніж у Польщі. "В Турції ніякий паша не посміє напакостити мужикові... у московитян думний боярин, у татар – мурза і високий улан не посміють так обижати простого хлопа, хоча б і іновірця, бо кожний знає, що його за те можуть повісити. Тільки в нас, у Польщі, можна все витворяти в містечках і в селах. Азійські деспоти за всю свою жизнь не замучать стільки людей, скільки їх замучать кожного року в вільній Ржечі Посполитій..." Притому скрізь на Україні шляхта позаймала урядові місця, езуїти і уніяти одіймали у православних силою церкви й монастирі, обернули на унію Київський собор св. Софії, тільки Печерська лавра і зосталась в руках православних. Про повстання Гуні, Томиленка, Павлюка, Острянина п. Костомаров говорить широко. Павлюк трохи не зробив діла Богдана Хмельницького! Бо в його руках була і Запорізька Січ, і реєстрові козаки-городяни. Та не настав ще тоді час визволення України. Під Кумейками, на ріці Росі, ляхи розбили Павлюка. Реєстрові козаки видали Павлюка (Гудзана, він був хрещений татарин) живого; йому стяли голову в Варшаві. Острянин втік ік Лубням, одначе мусив утікати до Московщини.

"Костюшко" в перших трьох книжках "Вестника Европы" за 1870 рік написаний так чудово, неначе яка поетична повість. Костомаров розказує життя Костюшки, розказує про його план визволення Польщі, про його війни і його полон. Вже в Варшаві було повно

російського війська, вже пруссаки зайняли собі Познань, як Костюшко вернувся з Америки і розпочав повстання з Кракова. Польський король Станіслав-Август сидів в Варшаві і тільки дивився з вікна своєї палати на війну на варшавських улицах. Спочатку Костюшці служило щастя: він розбив російське військо коло Кракова, а один міщанин в Варшаві, Кілінський, піддуривши російського посла Ігельстрома, підняв революцію на улицах варшавських вночі, в чистий четвер. Кілінський з міщанами вирізали багато москалів і вигнали російське військо разом з Ігельстромом з Варшави. Костюшко постановив у Варшаві "Найвищу Раду" і почав розкидати по Польщі свої універсали. Він оповістив визволення простого народу, велів зменшити панщинні дні, закликав хлопів до бунту, просив шляхту йти в військо і вислати рекрутів, і все те діло Костюшки скінчилось нічим... Його взяли москалі в полон під Маційовичами, а Польщу сусіди поділили поміж собою.

Причиною невдачі Костюшчиного діла Костомаров становить те, що він не мав під собою ніякого ґрунту для повстання. Польща стояла так, що мусила сама розпастиись; і шляхта, і Варшава навіть ждала, щоб їх хто-небудь забрав і постановив кінець тодішнім ділам. Костюшко закликав до повстання народ, а народ був обдертий, прибитий панамі; він і не розумів Костюшчиного діла, був радий, якби його тільки не зачіпали, і скоріш піднявся б проти самої шляхти, якби його хто зумів підійняти.

Нічого й казати, що на Україні і Білорусії шляхта аж тряслася від переляку від гайдамаччини. Під Любліном пани прислали Зайончкові (Костюшчиному генералові) кілька тисяч русинів, а вони першої ночі всі повтікали... Костюшко звелів шляхті визволити мужиків, прислати йому рекрута, платити 10-й, 20-й і 30-й процент з маєтностей, а шляхта мужиків не визволяла, рекрута давала мало, плату замість себе накидала на мужиків і дивилась на таке порядкування Костюшки як на стоптання своїх давніх шляхетських прав, котрих вона не хотіла відступити навіть королеві. Одним універсалом з Кракова необережний Костюшко закликав до повстання одну шляхту і відпихав міщан, думаючи тим догодити панам. Зате міщани розсердились, докоряючи шляхті, що вона запродала **ойчизну**. Вони мали право так казати, бо тільки міщани, за проводом Кілінського, вставали в Варшаві і найбільше підіймалися для оборони Польщі. Кілінський послав до Костюшки депутацію, а він не прийняв її... Окрім того, у Костюшки не було добрих помічників, добрих генералів. Публічність боялася такої якобінської різанини, яка була тоді у Франції 1789 р. у велику революцію... Багато шляхти разом з королем тягло ік Росії. Діло тим скінчилось, що як Суворов узяв Прагу (передмістя Варшави), то Варшава згодилась впустити військо Катерини II. Пани сиділи в своїх будинках позамикавшись. Благородний Костюшко був ранній для Польщі з своїм демократизмом європейським, з французькими гуманними ідеями, з своєю чесною душею... і Польща загинула... В кінці свого писання Костомаров каже, що згубила Польщу не республіканська форма уряду, найлучча сама по собі, а страшна деморалізація зіпсованої шляхти, котра зросла на ґрунті хлопського рабства, котру можна було купувати хто тільки схотів. Окрім того, Польща стала жертвою дипломатії тодішніх кабінетів, котрі мали ні за що правду, правдивість і закон в ділах політики. Сама ж Польща хитрощами і присилуванням загарбала собі і Литву, і Україну, і Галичину, і Білорусію і знущалась над ними, як хотіла.

Визволення України і Білорусії з-під польсько-шляхетського ярма Костомаров має за діло Катерини дуже законне і правдиве. Сам народ гуртом хотів того і приставав до

москалів, бо він би пристав і до татар, не тільки що... Тільки дуже шкодує Костомаров, що наш український народ даремно покладав свою велику надію на Катерину і на Росію. "Росія не була правдива до українського народу і дала перевагу темній політиці. Росія тільки користувалась любов'ю нашого народу, щоб тільки робити з тієї любові один з найвартніших орудників проти Польщі. І того мало. Росія покинула наш народ в ярмі тих самих польських панів, від котрих він хотів спастися, котрих він ненавидів. І як довго йому судилося терпіти попередню долю! А яка була та доля, нехай нам скаже сам народ" (Мар. 1870 р., л. 193). І Костомаров прикладає пісню, що він записав на Волині:

*Наступала чорна хмара, настала ще й сива:
Була Польща, була Польща, та стала Росія!
Син за батька не відбуде, а батько за сина!
Живуть люди, живуть люди, живуть слободою:
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочки: помагай нам, Боже
І святая неділенько, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати—гіркий наш обіде!
Оглянутьсь назад себе, аж окном їде.
Приїхав він до ланочки, нагай розпускає:
— Ой чом же вас, вражих людей, по троє немає!
Ой зачав же їх окном лаяти та бити:
— Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?
А в нашого оконома червона шапка;
Як приїде до паницини, скаче, як та жабка.
А в нашого оконома—шовкові онучі;
Плачуть, плачуть бідні люди, із паницини йдучи.
Пооблізли волам шиї, бідним людям руки...
Ой ярини по півтори, а зимини копу —
Треба стати, поправитись хоч якому хлопчу,
Змолотити і зв'язати, і в шпихлір зібрати,
А ввечері, по вечері, та на варту стати.
Прийшли вони до шинкарки: дай, шинкарко, квартиру;
Вип'єм з жалю по стакану та й станем на варту!
Ходить попик по церковці і книжку читає:
— Ой чом же вас, добрих людей, у церкві немає?
— Ой як же нам, добродію, у церкву ходити?
Від неділі до неділі кажуть молотити!*

Після сього Костомаров каже, що нам (українцям) великоруські поети (Жуковський, Пушкін і інші) воспівали торжество "верного **Росса**" над "кичливим **ляхом**", а народ співав, як "кичливий" лях бив "верного" росса нагайками; в нас пробуджували патріотичне умиління тією думкою, що наш **руський** народ від Польщі прилучився до своєї батьківщини (хоч Катерина прилучила попереду Литву і Білорусію, як Україну), а той **руський** народ казав, що йому все одно, чи Польща, чи Росія, ніби дві хмари: "одна чорна, друга сива". Сонце йому ще не показувалось. Річ Посполита щезла з географічної карти, а

для українського народу ще була довго жива стара шляхетська Польща під російською короною. Так скінчує Костомаров своє діло, признаючи за Росією повинність просвітити наш народ.

Тепер скажемо про вартніші поетичні твори, котрі були написані в журналах. В поезії ми знаходимо більше імен поетів, ніж вартовних творів поетичних. Великоруські старі поети, от як Іван Тургенєв, Гончаров, Писемський, вже виписались і доживають віку, даючи часами для публічності свої твори, пропахані дуже старими і консервативними ідеями. Нові поети, виступаючі з народним і національним прямунням, ще, як кажуть, не вбили в палки. Окрім того, між ними нема ані одного талановитого, як треба б! В "Вестнике Европы" в минушнім році Гончаров писав свою нову повість: "**Обрыв**". Вся публічність багато дечого сподівалась від того "**Обрыва**", бо Гончаров писав хоч мало (він написав "Обломова", "**Обыкновенную историю**" і "**Обрыв**"), але дуже штучно. Вийшло так, що публічність дурно тільки сподівалась. "**Обрыв**" написаний місцями дуже добре, з великим таланом, місцями дуже розмазаний і скучний. А щодо ідеї повісті, то Гончаров показав, що він чоловік дуже нерозвитий, старий і не розуміє сьогочасного прямуння. Він збився на обскурантну дорогу московського слов'янофільства і почав воспівати старину і ляяти новину, так що "Вестник Европы" надрукував його "Обрыв" тільки за його штучність, а не за ідею. Найголовніше дійове лице в "Обрыве" – Райський, приволзький поміщик і житель Петербур'у. Райський не має ніякої роботи, закохується в жінках, і йому здається, що він – художник, і родився для того. Він вчиться малювати, але швидко те йому обридло,— він кидає пензель. Він береться за перо і хоче писати повість; і тільки надписує заголовок і – кидає перо. Потім йому здалось, що він родився скульптором. Райський приїжджає з Петербургу в своє село над Волгою. Там живе його **Бабушка** з двома його двоюрідними сестрами – **Марфинькою** і старшою, **Вірою**. Бабушки – то любимий ідеал Гончарова. Що ж то за Бабушка? Вона – поміщиця, править всім добром, як добрий економ панський, держить в своїх міцних руках все; любить, щоб її всі поважали, щоб їй кланялись, їхали до неї в гості – навіть вороги її. В своїй сім'ї вона страшний деспот. Обидві дівчата, онуки, не повинні були нічого ні робити, ні думати без неї. Вона хотіла знати все, мати догляд навіть над їх душею, над їх серцем. Коли котра хотіла що читати, мусила спитати про те Бабушки; коли котра хотіла закохатись, зараз же повинна була розказати все дочиста Бабушці; інакше Бабушка дуже гнівалась! Марфинька так і робила; та не так зробила старша Віра. В городі був якийсь студент університету **Марк Волохов**; його заслали туди за щось. Тим типом **Волохова** Гончаров хотів обписати сьогочасних молодих людей в Росії. А той Волохов у Гончарова обписаний як злодій, що бере чужі речі, чужі гроші і не віддає, краде в садках яблука і поночі лазить в чужий горох... Бабушка боялась його, як лиха, як смерти, а він, той **Волохов**, звів з розуму Віру, спізнався з нею і бачився з нею в обриві (в проваллі)! Віра довго не признавалась Бабушці, але Гончаров присилював її признатись, сповняючи старий звичай старої Русі Московської. Як дізналася об тім Бабушка, як обидилась, як вхопить шаль на шию, як побіжить на поля, в ліса, на побережжя Волги! Бігала вона, бігала цілий день, нічого не їла, не пила і трохи не втопилась! Гончаров так високо настановив сю вовчу біганину баби, що зрівняв її з Марфою Посадницею Новгородською, з древньою Іерусалимською женою, що боронила свою святиню! А Бабушка – дуже негарна, бо любила кріпацтво, була деспотом в сім'ї. В типі Волохова молоде великоруське покоління у Гончарова вийшло злодійське, нечисте в одежі, обляпане, обмазане, нечесне в погляді на

жінощину,— зовсім таке, яким його оббріхує Катков у "Московских ведомостях" і як на його дивиться вся навіжена московська слов'яноїдська партія.

Сатирик **Щедрін** (князь Салтиков) написав кілька гарних коротеньких поезій в "Отечественных записках". Ми познайомили галицько-українську публічність з деякими його творами перекладом в "Правді". Шкода, що другі його поезії, як-от "История одного города", не мають вже такого інтересу! Щедрін там описує **губернаторів**, у котрих у голові не мозок, а машина коліс і котрі роблять уряд в губернії одним магічним словом: "расшибу"! (рознесу на шматочки).

Некрасов, народний великоруський поет, пише стихами, пише в "Отеч[ественных] записках" нове діло: "Кому на Руси жить хорошо?" Це діло Некрасова дуже слабе, негарне по своїй формі – казки, в котрій він хотів розв'язати те питання. Раз мужики, зібравшись, балакали об тім, кому на Русі найкраще жити: чи мужикові, чи панові, чи купцеві товстопузому, чи бояринові, чи цареві? Пішли вони по світу роздивлялись на життя людське, на гірке життя мужиче; підслухали в шинку, як розказували про своє життя люди; повстрічали поміщика на дорозі, і він їм почав розказувати про себе. Така фабула Некрасова, в котру він загортає свою думку. Діло не скінчене, скучне і не так інтересне, як показує заголовок. Некрасов – поет ліричний. Невеличкі поезії його – гарні, добре написані.

Більше повістей, путніх, вартих уваги, не знаходимо в журналах. І.Тургенев написав невеличку містичну повісточку "**Странная история**" в "Вестник Европы" 1870 р., а граф А.Толстой, автор драм: "Иван Грозный" і "Михаил Федорович", написав нову драму "Борис Годунов" в "Вестник Европы". Вона є копія Шекспірових драм, дуже скучна, так що можна заснути, читаючи її. Великоруські журнали сповняють себе перекладами романів Шпільгагена, Ауербаха, По, Гарібальді, Віктора Гюго... Своя поезія не багата, як не багата і наука.

Ми маємо за дуже пригодне діло сказати в кінець сього огляду про галицьку газету "Слово" Дідицького і угорсько-ужгородський "Свѣт", бо вони служать хвостиками "Московских ведомостей" і "Голосу" і повинні ділити, чи по волі, чи по неволі, долю своїх перводжерел.

"Слово" і "Свѣт" видаються в Австрії не тільки по ідеях і по духу "Московских ведомостей", але навіть по їх наказу, по їх інструкції. Скажемо більше: "Слово" просто виписує повісті з Гоголя, а політичний відділ з "Московских ведомостей", змінивши часом *что* на *що*, *как* на *як* і т. д. "Слово" Дідицького дише достоту обскурантним, слов'яноїдським, клерикальним, ультрамосковським духом, як і "Московские ведомости" або "Голос". Всі ідеї, все прямування остатніх можна знайти в першому. Тільки от що: поки "Слово" і "Свѣт" здужають погубити наш український язик і літературу, нехай вони самі попередю вивчатся писати й говорити по-великоруськи. Теперішній язик "Слова" і "Свѣту" – то таке чортовиння, така нісенітниця, яку може, не соромлячись, подавати публічності один тільки чоловік – **рenegат**, котрому нема в світі ні совісти, ні чести!

На Україні виписують "Слово" і "Свѣт" як диковину, щоб наредотатись досить над такими чудовищами, врівні з котрими звісний поет **Тредьяковський** не тільки не смішний, але просто порядний.

Пани редактори! говорю вам певне, що ви краще вже й не вивчитесь по-великоруськи. Ми вчилися в великоруських школах змалку, не знали іншого язика, та й то так говоримо по-великоруськи, що нас впізнає кожний через нашу мову, чиї ми сини і яких батьків діти.

Куди ж вам змосковити цілий край, коли ви себе не можете "обрусить"?

В самій Росії вже падають ідеї московської старої партії. Уряд бачить, що не можна давити людей так страшно. А коли згасне ваше сонце, пане Дідицький, то вже настала й ваша пора згаснути навіки, бо ви – промінь того сонця... Язиком вашого "Слова" ніхто не говорить, бо він є мішанина усяких старих і нових язиків. Ідеї ваші йдуть, пруться проти шерсти всієї європейської цивілізації. Історія викидає за двері "Слово" і "Свѣт", бо вони їй непотрібні, бо не мають в собі нічого живущого, проповідують одну смерть і самі очевидячки помирають...

Нам подобаєт рости, вам же умялятися!